

Грига Марія Андріївна,

старший науковий співробітник наукової лабораторії з проблем протидії злочинності навчально-наукового інституту № 1 Національної академії внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВІЙСЬКОВОГО ПОЛОНУ

У разі захоплення супротивником право на статус військовополоненого мають члени особового складу збройних сил сторони в конфлікті та інші законні комбатанти. Цей статус також надається за аналогією іншим категоріям осіб, зокрема захопленому супротивником медичному та духовному персоналу збройних сил. Правовий режим військового полону – один із найдетальніше кодифікованих інститутів міжнародного гуманітарного права. Його положення містяться насамперед у Женевській конвенції про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 р. (ЖК III), багато з норм якої мають характер звичаєвих. Зasadничі норми щодо поводження з військовополоненими ґрунтуються на принципі гуманності та містяться у ст. 12–16 ЖК III. Вони серед іншого передбачають, що: за поводження з військовополоненими відповідає держава, яка тримає в полоні (ст. 12); з військовополоненими слід поводитися гуманно та надавати їм усебічний захист (ст. 13); військовополонені за всіх обставин мають право на повагу до їхньої особи й честі (ст. 14); їм повинна надаватися безоплатна медична допомога (ст. 15); до них не можна застосовувати дискримінацію за критеріями, забороненими міжнародним правом (за ознаками раси, національності, релігії чи віросповідання, політичних переконань тощо) [1, с. 43].

Варто констатувати, що людство, історія якого нерозривно пов'язана з війнами, пройшло тривалий і непростий шлях до фіксації статусу військовополонених на рівні міжнародно-правових норм.

Вчені відмічають, що ще в давніх цивілізаціях Азії, Європи та Африки вже формувалися моральні та етичні норми, які визначили розвиток інституту воєнного полону в міжнародному праві, що дозволяє стверджувати про формування перших правил гуманного поводження з полоненими ще в давні часи [2, с. 20].

Якістю та обсягом регулювання поводження з полоненими різнився від давніх часів античний період. Втім

грецький і римський періоди у цьому контексті суттєво різнилися. Древні греки мали більш гуманістичний підхід до ведення війни. Так, за свідченнями історичних джерел, у Давній Греції було заборонено вбивати супротивника, який знімає шолом, демонструючи цим, що здається. Захоплених під час військових дій людей обмінювали або викупали, в найгіршому випадку – перетворювали на рабів. На відміну від грецького, римське суспільство відзначалося важким становищем полонених, якими ставали усі захоплені на ворожій території особи. Прикладом ставлення до військовополонених в Стародавньому Римі може слугувати практика їх постійного використання в гладіаторських боях. Таке ставлення було цілком логічним для римлян, адже війна була для них виконанням волі богів, і характер ведення військових дій не обмежувався жодними нормами.

Інститут викупу полонених був відомий і за часів Київській Русі. Так, в договорах князів Олега та Ігоря з Візантією 911 та 944 рр. передбачався викуп військовополонених як руськими, так і греками, до того ж при викупі враховувались індивідуальні особливості полонених. Так, за молодого воїна платили 10 золотників, за старого ратника – 5. Потрапляючи в статус рабів, військовополонені у Київській Русі з часом отримували земельні наділи, «усиновлювались» общиною, оскільки використання рабської праці в державі вважалось неефективним [3].

Етап феодального розвитку став переломним у поводженні з військовополоненими та сутності воєнного полону. По-перше спостерігається розвиток гуманітарних правил щодо полону шляхом неписаних домовленостей між воюючими сторонами, що призвело до започаткування морально-релігійних кодексів професійного вояка – лицарських правил ведення війни. По-друге, система перетворення полонених на рабів в античності поступово замінюється системою викупу полонених та встановлення обмінної системи. По-третє, ідеї християнської моралі та лицарства вплинули на формування перших міжнародних угод, якими закладався інститут захисту військовополонених [2, с. 25, 26].

Середньовіччя розглядають як перехідну фазу від моральних та етичних правил до правових норм. У XVIII–XIX ст. питання щодо військовополонених урегульовувались окремими міжнародними угодами.

Наступним етапом історії формування правил поводження з полоненими стало закріплення в національному законодавстві (військові статuti, конституційне і кримінальне законодавство)

правил, що стосуються ведення військових дій та поведження з певними категоріями осіб. Першим французьким національним актом, в якому чітко був зафіксований принцип гуманності, став Спеціальний декрет про полонених, прийнятий 4 травня 1792 р. на законодавчих зборах Франції, відповідно до якого вперше в історії Франції встановлювалась опіка нації над військовополоненими, вони опинялися під особливим захистом закону [2, с. 27].

Необхідність договірного міжнародно-правового регулювання воєнного полону збігається з готовністю держав до розробки відповідних норм лише в середині XIX ст. Значною мірою на цей процес вплинули ідеї французької буржуазної революції, в результаті якої загальновизнаним стає розмежування комбатантів і осіб, які ними не є, що зумовлює необхідність захисту військовополонених під час війни.

Становлення міжнародно-правового врегулювання статусу військовополонених нерозривно пов'язане із кодифікацією міжнародного гуманітарного права в цілому, розробкою спочатку національних актів щодо права війни, а згодом – міжнародних конвенцій. Визначальну роль у розвитку міжнародного гуманітарного права мав Наказ № 100 «Інструкція для командування армії Сполучених Штатів на полях битв» 1863 р. (т.зв. Кодекс Лібера, відомого американського філософа, політика, юриста німецького походження), який водночас був однією з найперших національних кодифікацій правил захисту військовополонених [4].

6 травня 1899 р. у Гаазі була скликана Перша конференція миру, в якій взяли представники 27 держав. Результатом роботи Конференції стало прийняття 29 липня 1899 р. Положення про закони та звичаї сухопутної війни, спеціальний розділ якого був присвячений правам та обов'язкам військовополонених. На думку низки юристів, основою цього документу став вищезгаданий Кодекс Лібера.

Ст. 3 Положення 1899 р. проголошувала, що кожний комбатант у випадку його захоплення неприятелем користується правами військовополоненого. Принципове значення мало положення про те, що військовополонені перебувають під владою ворожого уряду, а не окремих осіб або загонів, які захопили їх у полон. Уряд може інтернувати їх з метою недопущення до участі в подальших бойових діях, однак повинен поводитись з ними так само гуманно (ст. 4), як і з власними солдатами. Фіксується низка прав військовополонених. Так, дозволяється створення організацій

для надання їм допомоги, засновується довідкове бюро для встановлення зв'язку військовополоненого з рідними і близькими. Одночасно вказується, що військовополонені підкоряються законам, статутам і розпорядженням, діючим у державі, де вони знаходяться в полоні (ст. 8) [5].

Для продовження кодифікації та розвитку законів та звичаїв війни, з урахуванням не врахованих у попередній конференції потреб, 15 червня 1907 р. була скликана Друга міжнародна конференція миру в Гаазі за участю 44 держав. Під час конференції були прийняті 13 конвенцій, одна Декларація та Заключний акт – іншими словами, був прийнятий Звід міжнародно-правових норм, які закріплювали закони та звичаї війни, визнані тогочасним світовим співтовариством. 18 жовтня 1907 р. була прийнята нова Конвенція про закони і звичаї війни (IV), яка переглянула попередню Гаазьку конвенцію 1899 р. та частково уточнила деякі норми, які й до тепер залишаються невід'ємною складовою міжнародного гуманітарного права. Положення 1907 р. містило окрему Главу II «Про військовополонених», яка урегульовувала поведінку з ними (ст.ст. 4–20) [6].

Женевська Дипломатична конференція 1929 р. відіграла вирішальну роль у розвитку інституту воєнного полону. На цій Конференції була прийнята Женевська конвенція про поведінку з військовополоненими 1929 р., яка стала першим спеціальним міжнародним договором, який уніфікував правила поведінки з військовополоненими, що стало ще одним кроком до систематизації Женевського права. Конвенцію, яка містила 97 статей, іноді називали «кодексом військовополонених» або «кодексом воєнного полону». Хоча ЖК 1929 р. найперше стосувалася осіб, взятих у полон у сухопутній війні, її правила застосовувались й до військовополонених моряків та до осіб збройних сил повітряному складу [2, с. 95].

Положення ЖК 1929 р. були випробувані у роки Другої світової війни. Багатьом військовополоненим вона надавала реальні гарантії нормальних умов утримання, порівняно з тим, що відбувалося під час Першої світової війни. Конвенція стала бар'єром для зловживань щодо військовополонених [7, с. 75].

Трагічні події Другої світової війни стали поштовхом до подальшого розвитку Женевського права. Суспільство потребувало системи правових норм для захисту військовополонених, яка б відповідала сучасним вимогам. За ініціативи Міжнародного комітету Червоного Хреста була скликана Дипломатична конференція з питань захисту жертв

війни, яка відбулась в Женеві у 1949 р. Основним підсумком роботи конференції стало прийняття чотирьох ЖК, серед яких ЖК III кодифікувала правовий режим військовополонених та замінила попередню ЖК 1929 р. ЖК III містила принципово нові норми та правила поведіння з військовополоненими: визначені нові категорії осіб, яким надавався статус військовополоненого та гарантії захисту, були введені нові принципи гуманного поведіння з полоненими, розширено межі застосування Конвенції та ін. [8].

Список використаних джерел

1. Міжнародне гуманітарне право. Посібник для юриста / [М.М. Гнатовський, Т.Р. Короткий, А.О. Кориневич, В.М. Лисик, О.Р. Поєдинок, Н.В. Хендель]; за ред. Т.Р. Короткого. Київ-Одеса: Українська гельсінська спілка з прав людини, Фенікс, 2016. 2017. 145с.

2. Грушко М. В. Становлення та специфіка міжнародно-правового режиму військовополонених: дис. ... канд. юрид. наук.: 12.00.11. Одеса: НУ «Одеська юридична академія», 2015. 287 с.

3. Господарство Київської держави. *Wikipedia*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Господарство_Київської_держави.

4. Инструкции Полевым войскам США: утверждены общим приказом Президента А. Линкольна № 100 от 24 апреля 1863 г. // Инструкции Полевым войскам США (Instructions for the Government of Armies of the United States in the Field). Запорожье: ГУ «ЗИГМУ», 2007. С. 35–59.

5. Гаазька конвенція про закони і звичаї сухопутної війни 1899. *Інтернет-бібліотека української студентської літератури з юридичних дисциплін*. URL: <https://ibl.pp.ua/4/013274.html>.

6. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі 18 жовтня 1907 року. (Дата набрання чинності для України: 24.08.1991). *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text.

7. Левикін В. Правовий режим військового полону в Радянському Союзі у 40-50-х роках XX століття. Університет. 2006. № 6. С. 70–76.

8. Женевська конвенція про поведіння з військовополоненими (Конвенцію ратифіковано із застереженнями Указом ПВР УРСР (114а-03) від 03.07.54). *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text.